

XV əsr şairi Ətəyinin “Leyli və Məcnun” poemasının üslubi özəllikləri

Məsumə Rzayeva

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, doktorant
E-mail: mesume92@hotmail.com

Annotasiya. Qul Ətəyinin “Leyli və Məcnun” poeması Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində klassik epik ənənə ilə fərdi bədii üslubun kəsişmə nöqtəsi kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Şair Nizami Gəncəvi ənənəsinə sadıq qalsa da, əsərin strukturunda və obrazların təqdimatında özünəməxsus poetik yeniliklər etmişdir. O, hadisələrin zəhri təsvirindən daha çox, qəhrəmanların daxili sarsıntılarını və emosional vəziyyətlərini ön plana çəkərək əsərini lirik duyğularla zənginləşdirmişdir. Poemanın üslub xüsusiyyətlərində sadəlik və axıcılıq əsas meyarlardır. Ətəyi mürəkkəb metaforalardan qaçaraq, daha çox xalq dilinə yaxın, səmimi bir ifadə tərzini seçmişdir. Baxmayaraq ki, poemada bəzi leksik məhdudiyyətlər və qafiyə sistemində texniki xətlər nəzərə çarpır, bu hallar əsərin ümumi poetik ruhuna kölgə salmır. Şairin poetik dünyası psixoloji dərinlik üzərində qurulub. O, Leyli və Məcnun obrazlarını sadəcə əfsanəvi qəhrəmanlar kimi deyil, mənəvi iztirablar keçirən real insan tipləri kimi canlandırır. Bu yanaşma əsəri yüksək bədii tutuma malik lirik-epik bir sənət əsərinə çevirir. Ətəyi bədii təsvir vasitələrindən məharətlə istifadə edərək, insanın daxili aləminin mənəvi ucalığını klassik üslubun imkanları daxilində yenidən mənalandırmışdır.

Açar sözlər: Ətəyi, Nizami, “Leyli və Məcnun”, poetika, ənənə

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 06.04.2026; qəbul edilib – 21.04.2026

The stylistic features of the poem “Leyli and Majnun” by the 15th-century poet Atayi

Masuma Rzayeva

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS, Doctoral student
E-mail: mesume92@hotmail.com

Abstract. Gul Atayi's poem “Leyli and Majnun” holds significant importance in the history of Azerbaijani literature as a junction between the classical epic tradition and a distinctive artistic style. Although the poet remains faithful to the traditions of Nizami Ganjavi, he introduced unique poetic innovations in the structure of the work and the presentation of the characters. By prioritizing the internal turmoil and emotional states of the protagonists over external descriptions, he enriched the poem with profound lyrical sentiments. Simplicity and fluidity are the primary criteria in the stylistic features of the poem. Atayi avoided complex metaphors, opting instead for a sincere mode of expression close to the folk language. Although certain lexical limitations and technical flaws in the rhyme scheme are noticeable, these instances do not overshadow the overall poetic spirit of the work. The poet's aesthetic world is built upon psychological depth. He portrays the characters of Leyli and Majnun not merely as legendary figures, but as realistic individuals enduring spiritual suffering. This approach transforms the work into a lyric-epic masterpiece with high artistic merit. By skillfully utilizing literary devices, Atayi reinterpreted the spiritual grandeur of the human inner world within the framework of classical style.

Keywords: Atayi, Nizami, “Leyli and Majnun”, poetics, tradition

Article history: received – 06.04.2026; accepted – 21.04.2026

Giriş / Introduction

Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsas istiqamətlərindən biri olan poetika, bədii əsərlərin quruluşunu, forma və məzmun vəhdətini, dil və ifadə vasitələrini, obrazlar sistemini və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini araşdıran elm sahəsidir. Bu termin ilk dəfə Aristotelin “Poetika” adlı əsərində işlənmişdir. O, burada poeziyanın tarixdən daha fəlsəfi və daha ciddi olduğunu vurğulamışdır (Aristotel, 1974, s.63). Poetika elminin tarixin müxtəlif dövrlərində müxtəlif vəzifələr daşdığını, gah müstəqil bir elm, gah da fəlsəfə, yaxud estetikanın bir hissəsi olduğunu qeyd edən ədəbiyyatşünas alim Əziz Mirəhmədov hazırda ədəbiyyatşünaslığın bir qolu olmaq etibarilə poetikanın yaradıcılığın spesifikasiyasını təyin etməklə, bədii əsərin quruluşunu, onun ideya-estetik məzmununu, kompozisiya və süjetini, surətlər sistemini, şeir və nəsr dilinin xüsusiyyətlərini öyrənməklə, ədəbi prosesin qanunauyğunluqlarını, ədəbi metodları, cərəyanları, üslubları, ədəbi növləri və janrları tədqiq etməklə məşğul olduğunu bildirmişdir (Mirəhmədov, 1978, s.140). Poetikanı ədəbiyyat nəzəriyyəsinin və ədəbi tənqidinin əsas qoruyucu sahəsi kimi qeyd edən akademik İsa Həbibbəyli isə poetikanı ədəbiyyat nəzəriyyəsinin nüvəsi adlandıraraq bu sahənin elmi əhəmiyyətini vurğulamışdır (Həbibbəyli, 2019, s.9). Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı bu elmi yanaşmanı davam etdirərək, klassik ədəbiyyat nümunələrinin janr, üslub, bədii-fiqur sistemi və kompozisiya xüsusiyyətlərini dərinlən öyrənmişdir. Bu baxımdan Mir Cəlal Paşayev, Mirzəğa Quluzadə, Bəkir Nəbiyev, Nüşabə Araslı, Mahirə Quliyeva və digər alimlər Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətayi, Səməd Vurğun və digər klassik ədiblərin bədii yaradıcılıq nümunələrini poetik sənətkarlıq, forma-məzmun vəhdəti və poetik fiqurlar sistemi prizmasından təhlil etmişlər.

Əsas hissə / Main part

Klassik şairlərin ədəbi irsinin araşdırılması zamanı məlum olur ki, bəlağət onların yaradıcılığında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ərəb dilindən götürülmüş və mənası “*sözün fəsih və açıq seçik olması*” (Kılıç, 1992, s.380) olan “bəlağət” ədəbiyyatşünaslıqda termin kimi fikrin, ifadənin daha pafoslu, axıcı şəkildə ifadə edilməsi üçün istifadə olunur. Orta əsrlərdə Şərqdə poetika, üslubiyyat, ədəbi tənqid və ədəbiyyat nəzəriyyəsi sahələrinin inkişaf etməsi əsasən bəlağət elminin təsiri və təməl prinsipləri ilə bağlı olmuşdur. “Bəyan”, “məani” və “bədii” adlı 3 qola bölünən bu elm sahəsi bədii ifadə vasitələri ilə zənginləşdirilən bədii nitqdır. *Bəlağət elmi düşüncə və onun ifadəsində səhv buraxmamağı, nitqin gözəlliyini və rəvanlığını təmin edir. Bütün bunlara isə bəlağətçilərin tədqiq etdikləri mə’ani, bəyan, bədi’ elmlərinə riayət etməklə nail olmaq olar ki, bu da bəlağətli nitq haqqında təlim adlanır* (Quliyeva, 2010, s.114).

Bəlağət elminin əsas bölmələrindən biri məanıdır. “*Məani elmi öz qayəsi etibarlı ilə bəlağətli nitqə xələl gətirən mümkün səhvlərin qarşısını almaq məqsədini güdməklə ikinci elmi tamamlayır. Burada dil-üslub xətalari nəzərdə tutulur. Bizi məna dolaşığından qoruyan elm isə bəyandır*” (Quliyeva, 2010, s.115). “*Bir terim olaraq isə “Beyân”, bir manayı fərqli söz və usullerle anlatmayı ögreten, belirli usul ve kuralları olan bir ilimdir*” (Bolelli, 2011, s.33). Bəlağət elminin üç əsas hissədən ibarət olmasına baxmayaraq, bu hissələri bir-birindən ayrı təsvir etmək mümkün deyil. Hər biri digərləri ilə qarşılıqlı vəhdətdədir. Bəlağət elminin digər tərkib hissəsi olan bədii isə söz və məna gözəllikləri yaradan sənətkarlıq vasitəsidir. Bədii elmi özlüyündə iki hissəyə bölünür: məna gözəllikləri və ləfzi gözəllikləri.

Poetik dilə sahib olan XV əsr Azərbaycan şairi Ətəyinin ədəbi irsi bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Araşdırma göstərir ki, şair Şərq poetikasına məxsus sənətlərə dərinlən bələd olmuş, qələmə

aldığı “Leyli və Məcnun” əsərində bu poetik ünsürlərdən yaradıcı, özünəməxsus formada istifadə etmiş, gözəl poetik nümunələr qələmə almışdır. Ətəyin “Leyli və Məcnun” məsnəvisində müraciət etdiyi bu poetik fiqurlara ardıcıl şəkildə diqqət yetirək.

Ətəyi “Leyli və Məcnun” məsnəvisində poetik fiqurlardan olan epitetdən – bədii təyindən özünəməxsus formada istifadə etmişdir. Şairin ədəbi irsində klassik ədəbiyyatda qəlibləşmiş gül yanaq, qönçə dodaq, sərv boy, ay üz epitet nümunələrinə geniş rast gəlinir. Aşağıdakı nümunəni nəzərdən keçirək:

Ey mənim könglüm günü nolmuş digil
Gül yanaqların nədən solmuş digil (Ətəyi, s.21)

Gül yanaqlar qönçə ləblər dişləri
Xak u gil dutmuş mur u mar işləri (Ətəyi, s.56)

Mah sima sərv qədd şimşad bala
Xaliq anı saxlasun əz bəd bəla (Ətəyi, s.104)

Verilmiş beytlərdə şair Leylinin yanağını gülə, dodağını qönçəyə, üzünü aya, qəddini sərvə, boyunu şimşad ağacına bənzədərək gözəl bədii təyin nümunələri qələmə almışdır. Başqa bir nümunəni nəzərdən keçirək:

Bəngzi sapsarı olupdur həm-çü zər
Gül tənə məcrub olupdur sərbəsər (Ətəyi, s.100)

Məcnunun anası oğlu ilə qarşılaşdığı epizodda oğlunun gülə bənzəyən bədəninin yaralarla dolu olduğunu və rənginin isə qızıl kimi sapsarı saraldığını görən ana dərin iztirab keçirir. Ətəyi burda “gül tən” ifadəsini işlədərək epitet poetik fiqurundan istifadə edir. Beytdə diqqətçəkən məqamlardan biri isə şairin eyni zamanda “təşbeh” poetik fiqurundan istifadə etməsidir. Təşbeh bənzəyən, bənzədilən, bənzətmə əlaməti və bənzətmə qoşmasından ibarət olur və bu elementlərin işlənilməsinə görə onun müxtəlif mənə növləri ortaya çıxır. Dörd ünsürün iştirakı ilə yaranan nümunələr müfəssəl təşbeh adlanır. Yuxarıda verilən “Bəngzi sapsarı olupdur həm-çü zər” misrası buna nümunədir. Və ya

Köngül evindən olar ağlaşdılar
Seyl suyu tək didə suyun saçdılar (Ətəyi, s.49)

Camı qatil tək xunabi canə nuş
Bəxtimi idən siyəh puş gəl-gəl (Ətəyi, s.9)

Gül yanaqları ki, gül tək şövq idər
Məcnung boynun o gərdun tövq idər
Qövs-i-hacib tək hilali qaşları
Ağ sədəf tək dürri məknun dişləri (Ətəyi, s.10)

Məsnəvidə müxtəlif epizodlardan götürülmüş nümunələrdə dörd ünsürün iştirakı ilə yaranmış müxtəlif təşbeh nümunələri vardır. Sonuncu nümunə poetik baxımdan xüsusilə diqqəti cəlb edir. Şair burada epitet və təşbeh poetik fiqurlarından vəhdət şəklində istifadə etmişdir. Gül yanaq, hilal qaş, dürri məknun dişləri ifadələri epitet, yanaqların gülə, qaşın qövsə, dişlərin ağ sədəfə bənzədilməsi isə gözəl təşbeh nümunəsidir. Digər nümunəni nəzərdən keçirək:

Gətirirlər məktəbə anı dayə
Ol ikinüng yüzü bəngzərdi ayə (Ətəyi, s.5)

Qeyd olunan nümunədə isə şair fərqlilik edərək bənzətmə qoşması əvəzinə “bənzər” sözündən istifadə edərək təşbeh örnəyi yaratmış, hər iki lirik qəhrəmanın üzünü aya bənzətməmişdir.

Təşbehin müfəssəl növündən başqa “təşbehi-bəliğ” adlanan növü də vardır. Eyni zamanda bu növə “mükəmməl təşbeh” də deyilir. Bu növ təşbehlərdə bənzətmə qoşması və bənzətmə əlamətinə rast gəlinmir, yalnız bənzəyən və bənzədiləndən istifadə edilir. Ətəyinin “Leyli və Məcnun” əsərində təşbehin bu növünə rast gəlinir:

*Yemək içməkdən kəsildi sərbəsər
Ləbləri xoşk **qəddi dal** u çeşmi tər (Ətəyi, s.9)*

Burada “qəddi dal” ifadəsi mükəmməl təşbeh nümunəsidir, qədd bənzəyən, dal isə bənzədiləndir.

Klassik şairlər fikri daha təsirli göstərmək üçün tez-tez bədii xitablardan istifadə etmişlər. Bu poetik fiqur Ətəyinin şeirlərində də görünür:

*Əqlilən qəmin savuşdur, ey kişi
Çün görərsəng fanidir dünya işi (Ətəyi, s.110)*

Leyli Məcnuna yazdığı məktubda sevgilisini atasının ölümünə görə təsəlli edir və bildirir ki, əgər o, kədərini və ağlını bir kənara qoysa, dünyanın fani olduğunu dərk edər. Burada Leyli Məcnuna “ey kişi” (yəni “ey insan”) deyərək xitab edir. Ətəyinin məsnəvisində elə beytlər var ki, hətta bəzən bütün beyt məhz bədii xitablar üzərində qurulur. Aşağıda verilən beyt də bütövlükdə xitablarla ifadə olunmuşdur:

*Ol dem eytdi, ey büti-namehriban
Ey çeşmi-cismi-ruhum içində can (Ətəyi, s.120)*

*Ey şabaş, ey şabaş yarım mənim
Ey ümidim, ey vəfadarım mənim (Ətəyi, s.40)*

Leyliyə xitabən yazılmış bu beytlərdə Məcnun sevgilisinə müraciət edərək onu şəvqətsiz büt, gözümlün və bədənimin ruhunun içindəki can, ümidim, vəfalım kimi vəsf etmişdir.

“Leyli və Məcnun” əsərində rast gəlinən poetik fiqurlardan biri də mübaliğədir. Hadisənin təsirini gücləndirmək üçün onu şişirdən bənzətmə olan mübaliğə Ətəyi poemasında belə verilmişdir:

*Ey didəsi həsrət odu gözlərim
Dağa daşa seyl olan yaşım mənim (Ətəyi, s.120)*

Müdrək qocanın Leyli ilə Məcnunun görüşünə vəsilə olduğu zaman Məcnun Leylinin hüsurunda dediyi şeirdə öz ağrı-acısını, çəkdiyi iztirabları daha qüvvətli ifadə edərək göz yaşlarının dağa-daşa sel olduğunu bildirir. Və ya:

*Həsrətingdən yerüydürdüm dağ dağ
Qara bağrım hicr əlindən dağ dağ (Ətəyi, s.87)*

Dəvə ilə yola düşən Leylinin yolunu itirib Məcnunla qarşılaşdığı səhnədə Məcnunun öz halı barədə Leyliyə ayrılıqdan şikayət edərək qara bağrının hicran əlindən dağ-dağ olduğunu söyləməsi, yəni ciyərində dağlanmamış yer qalmadığını deməsi gözəl mübaliğə nümunəsidir. Verilmiş nümunə poetik fiqurlarla zənginlik baxımından da diqqəti cəlb edir. Belə ki, şair burada eyni zamanda təkrir poetik fiqurundan da istifadə etmişdir. Burada “dağ” sözünün təkrarlanması bədii təkrir nümunəsidir.

“Təkrir bədii əsərlərin dilini daha da zənginləşdirən, fikrin ifadəli, emosional, təsirli olmasını şərtləndirən, bu və ya digər proses, hadisəni diqqət mərkəzinə gətirməyə xidmət göstərən sintaktik vasitə hesab olunur. Müəlliflərə görə, təkrir bədii əsərlərdə söz, ifadə və cümlənin təkrarından başqa bir şey deyildir. Lakin hər cür təkrir bədii səciyyəli olmur. Belə nəticə çıxarmaq olar ki, təkrir bədii

əsərlərin dilini zənginləşdirən, fikrin emosional, təsirli olmasını şərtləndirən, bu və ya digər fikri, prosesi qabardaraq nəzərə çarpdırən sintaktik təkrardır” (Hüseynova, 2019, s.111). Təkrir əsasən cümlənin sonunda təkrar olunan sözlərə deyilir. Lakin poeziyada təkririn anafora növünə də geniş təsadüf edilir. Şeirdə misraların başlanğıcında eyni söz və ya ifadənlərin təkrarlanması anafora adlanır. Ətəyi ədəbi irsindəki anafora nümunələrinə diqqət yetirək:

*Xoş o Leyli kim onga Məcnun ola
Xoş ol Məcnun ki yaşı gülgün ola
Xoş ol Şirin kim onga Fərhad ola
Xoş ol Xosrov ki onga Şirin ola
Xoş ol gülçöhrə kanu fəthi ola
Xoş ol gülzar ki onun mədhi ola (Ətəyi, s.31)*

Təqdim edilmiş örnekdə “xoş ol” nümunəsi anaforadır. Bəzi hallarda eyni misranın şeirdə təkrar işlədilməsi hallarına da rast gəlinir. Adətən lirik şeir janrlarında hər bəndin sonunda təkrarlanan belə misra və ya beytlər nəqərat misra və ya beytlər də adlanır. Ətəyinin əsərində də təkrarlanan misralar vardır, lakin bunun nəqərat üçün deyil, fikrin daha qabarıq şəkildə diqqətə çatdırılması üçün edildiyini düşünürük. Məsələn:

*Muni didi qoydı başın ol yerə
Naliş etdi yalvarıb o sərvərə
Məcnun eşitdi bu sözi ol zaman
Ah fəryad eylədi ol dəm həman
Muni didi qoydı başın ol yerə
Naliş eytdi yalvarıb ol sərvərə (Ətəyi, s.15-16)*

*Yarə rəhm eytmış kim ey ahuyi-Xotən
Nicəsən hicran əlindən nicəsən
Nicəsən hicran əlindən nicəsən
Mihnət u dərdilə gündüz gicə sən (Ətəyi, s.114)*

Ətəyi şeirində divan ədəbiyyatında geniş istifadə olunan touzi sənətinə də təsadüf edilir. Bu sənətdə “*səslərin yaxınlığı, bənzəyişi, təkrarı sayəsində sözlər də bir-biri ilə daha yaxından təmas edir, ədəbi əsərdə səlislik, musiqililik artır, bədii dil daha təsirli olur*” (Əliyeva, 2021, s.68). Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

*Yeddi gicə yeddi gün toy eytdilər
Virdilər Leylini andan getdilər (Ətəyi, s.44)*

*Dad dad təqdir əlindən dad dad
Olmadım təqdir əlindən ləhzə şad (Ətəyi, s.47)*

*Dərdli görən göz daxi giryan olur
Dərdilən dellər daxi büryan olur (Ətəyi, s.50)*

*Birəhmdir kimsəyə rəhm eyləməz
Heç kimə yazıx deyübən söyləməz (Ətəyi, s.3)*

*Rəhmət eysüing allah anung ruhına
Həm bu dəm həm hər zaman hər dəm yenə (Ətəyi, s.3)*

Təqdim olunmuş ilk üç beytdə “d”, son iki beytdə isə “m” səsinin təkrarı ilə touzi sənətinin gözəl nümunələri yaradılmışdır.

Yazılması xüsusi istedad tələb edən poetik fiqurlardan biri də müləmmədir. “*Müləmmə – rəngarəng, bəzəkli deməkdir. Bədii elmində bu ifadə vasitəsi misraların və ya beytlərin müxtəlif dillərdə yazılması deməkdir*” (Quliyeva, 2010, s.163). Bəzən buna “züllisaneyn” yəni ikidilli də deyilir. Nümunələri nəzərdən keçirək:

این چنین میکرد دایم آه زار¹

Miskin aşiq neyləstün təqdir var (Ətəyi, s.14)

فَرْقَةُ بَيْنِ حَبِيبٍ وَ مَنْ حَبِيبٍ²

Uğraya bu dərdə olmaya təbib (Ətəyi, s.117)

Söyləşəndə az qalır çıxmağa ün

حالی ما اینست، ای خالو، به بین³ (Ətəyi, s.97)

Verilmiş ilk nümunədə beytin ilk misrası fars dilində, ikinci misrası ana dilində, ikinci nümunədə ilk misra ərəb dilində, ikinci misra isə ana dilində verildiyi halda, sonuncu nümunədə ilk misra ana dilində, ikinci misra isə fars dilində qələmə alınmışdır. Bu şairin poetik dilinin gözəlliyini göstərməklə bərabər, fars və ərəb dilinə bələd olduğunun da işarəsidir. Başqa dilə müraciət etməsinə baxmayaraq, şairin türk poetik ənənəsinə sadıqlığı və ana dildə yaratma istəyi dəyişməz olaraq qalır.

Nəticə / Conclusion

“Leyli və Məcnun” əsərinin təhlili göstərir ki, Ətəyi müxtəlif poetik fiqurlardan yaradıcı və geniş şəkildə istifadə etmiş və özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən nümunələr ortaya qoymuşdur. Şairin irsi klassik dövr ədəbiyyatının inkişaf xüsusiyyətlərini, mövzu və ideya istiqamətlərini, eləcə də poetik prinsiplərini ümumiləşmiş şəkildə əks etdirir.

Ədəbiyyat / References

Aristotel. (1974). Poetika. Bakı: Azərənəşr, 190 s.

Bolelli N. (2011). Belâgat: Beyân-Me’ânî-Bedî’ İlimleri Arap Edebiyatı. İstanbul: MÜ İFAV Yayınları, 6.baskı. 252 s.

Əliyeva S.E. (2021). Qazı Burhanəddin “Divan”ının sənətkarlıq xüsusiyyətləri (filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis.). Bakı: 178 s.

Həbibbəyli İ., Rüstəmli A. (2018). Ədəbiyyatşünaslıq elminin məbədi (Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun təşəkkülü və inkişaf mərhələləri). Bakı: Ozan, 484 s.

Hüseynova S.R. (2019). Cümlənin informativliyi və kontekstual mənasının formalaşmasında sintaktik təkrarların rolu. Dil və Ədəbiyyat. No2(110), s.111-113.

Kılıç H. (1992). Belâgat. İslam Ansiklopedisi: [46 cildə] c.5, s.380-383.

Qul Ətəyi. “Leyli və Məcnun”. AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslıının şəxsi kolleksiyasındakı əlyazmanın foto surəti

Quliyeva M. (2010). Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. Bakı: Maarif, 400 s.

Mirəhmədov Ə. (1978). Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Maarif, 199 s.

¹ Daim bu cür ah-zar edirdi.

² Sevgililər arasında ayrılıq olduqda...

³ Halımız budur, ey dayı, gör!